

Ilona Przybyłowska

Wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji i możliwości jego zastosowania w badaniach socjologicznych

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 30, 53-68

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ILONA PRZYBYŁOWSKA
Uniwersytet Łódzki

WYWIAD SWOBODNY ZE STANDARYZOWANĄ LISTĄ POSZUKIWANYCH INFORMACJI I MOŻLIWOŚCI JEGO ZASTOSOWANIA W BADANIACH SOCJOLOGICZNYCH

Treść: Uwagi wstępne. — Metodologiczna charakterystyka wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. — Wywiad ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji a typy wywiadów wg stopnia ich standaryzacji. — Możliwości zastosowania w badaniach socjologicznych wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji.

UWAGI WSTĘPNE

Socjolog, prowadząc badania w terenie, niejednokrotnie znajduje się w sytuacji, w której opracowane przez metodologów i powszechnie stosowane w praktyce badawczej techniki gromadzenia danych zawodzą, ponieważ nie dostarczają mu pełnych i rzetelnych informacji o zjawiskach będących przedmiotem badania. Inspiruje go to zazwyczaj do samodzielnego konstruowania nowych technik bądź też metodologicznego opracowywania ciekawych pomysłów zbierania informacji, które sygnalizowane są w literaturze, w sposób ogólny, bez warsztatowej konkretyzacji.

W niniejszym artykule przedstawimy własne doświadczenia badawcze, prezentując typ wywiadu, który opracowaliśmy w związku z prowadzonymi przez nas badaniami we wrocławskim rejonie przemysłowym nad dostępem młodzieży wiejskiej do szkolnictwa ponadpodstawowego. W trakcie tych badań stanęliśmy przed zadaniem zgromadzenia, w drodze rozmów, danych na temat aspiracji kilkuset rodziców uczniów wiejskich szkół podstawowych co do wykształcenia ich dzieci. Ponieważ zależało nam na statystycznej weryfikacji hipotez, możliwe do zastosowania były tylko techniki prowadzące do uzyskania zestandaryzowanych danych. Jednocześnie wiele okoliczności przema-

wiało przeciwko zastosowaniu wywiadu kwestionariuszowego z ustaloną z góry listą pytań zadawanych respondentom.

Badana zbiorowość, o czym świadczył rekonesans terenowy, była poważnie zróżnicowana pod względem poziomu wykształcenia, inteligencji oraz możliwości percepcyjnych i werbalizacyjnych. Stwierdzono, że posługiwanie się z góry ustalonymi pytaniami kwestionariusza przy zbieraniu danych o tak złożonych i trudno uchwytnych zjawiskach, jak aspiracje, w przypadku wielu badanych prowadzi do kreowania badanej rzeczywistości. Zauważono niechęć respondentów do udzielania odpowiedzi na wcześniej ustalone, jednolite pytania kwestionariusza, którego zastosowanie powoduje, iż rozmowa nabiera sformalizowanego, urzędowego charakteru. Co więcej, kontakty z badanymi wskazywały na błędne identyfikowanie przez część z nich celów wywiadu prowadzonego na podstawie drukowanego formularza. Pojawiła się w związku z tym konieczność opracowania takiego wywiadu, który byłby odpowiedni zarówno do problemu, cech badanej zbiorowości, jak i metodologicznego celu badań (uzyskanie zestandaryzowanych informacji). Warunki te spełnił typ wywiadu, który proponujemy nazywać wywiadem swobodnym ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji.

Ogólna idea tego wywiadu zaczerpnięta została z pracy S. A. Richardsona, B. S. Dohrenwenda, D. Kleina pt. *Interviewing. Its Forms and Functions*¹. Autorzy cytowanego podręcznika wyróżniają dwie zasadnicze formy wywiadu standaryzowanego: *scheduled interview* i *nonscheduled interview*.

Pierwsza z wyżej wymienionych form wywiadu polega na tym, że ankieter prowadzi wywiad na podstawie wcześniej przygotowanej listy pytań do respondentów. Pytania te zobowiązany jest zadawać w określonym porządku i formie w zasadzie wszystkim respondentom. Nie może ich przeformułowywać podczas wywiadu ani też zmieniać kolejności ich zadawania.

W wywiadzie drugiego typu ankieter nie dysponuje taką listą pytań do respondentów. Jest natomiast poinstruowany, jakie informacje ma uzyskać od każdego badanego, przy czym pytania do respondenta może formułować dowolnie zmieniając ich formę, treść i kolejność zadawania, tak aby dostosować tok i formę wywiadu do poszczególnych respondentów. *Nonscheduled standardized interview* odznacza się więc dwoma zasadniczymi cechami. Sposób jego prowadzenia nie jest ujednolicony. Prowadzący wywiad może zadawać pytania w różnej kolejności, w różnej formie w zależności od respondenta, jego możliwości

¹ S. A. Richardson, B. S. Dohrenwend, D. Klein, *Interviewing. Its Forms and Functions*, New York, London 1965, s. 32–55.

i cech. Nie posługuje się więc kwestionariuszem w sensie jednolitej listy zadawanych pytań. Jednocześnie jednak zobowiązany jest uzyskać ujednolicone dane, w zasadzie od wszystkich respondentów, co umożliwia liczbowe opracowanie rezultatów.

Ogólna idea *nonscheduled standardized interview* odpowiadała naszym potrzebom badawczym². Niejasne jednak było w jaki sposób przy użyciu tego wywiadu można zabezpieczyć uzyskanie wszystkich interesujących badacza danych, co więcej, informacji ujednoliconych (umożliwiających liczenie badanych zjawisk). Autorzy cytowanej pracy nie sformułowali bowiem żadnych reguł postępowania badawczego odnośnie do przygotowania i realizacji wywiadu. Wypełnienie tej „luki” wymagało od nas dużego wysiłku. Zmuszeni byliśmy do opracowania narzędzi służących do prowadzenia wywiadu i utrwalania danych, a także przemyślenia toku szkolenia ankierów oraz organizacji pracy w terenie. Uzyskane materiały oceniamy pozytywnie. W naszych badaniach pracowało 9 ankierów (łącznie z badaczem). W sumie zebrano 217 wywiadów, przy znacznej rozpiętości liczby wywiadów przypadającej na jednego ankiera — od 13 do 28. Wynikało to z konieczności wycofywania z pracy w pewnych fazach badań tych ankierów, którzy stwierdzali u siebie schematyzację w prowadzeniu wywiadu.

Zebrane materiały zadowolają pod względem kompletności danych. Przeciętna liczba braków informacji na wywiad wynosi 1,5 przy 92 informacjach, które miał przynieść każdy wywiad. Nie stwierdzono w tym zakresie znacznych różnic między ankierami. Analizy sprawdzające, ukierunkowane na wychwycenie błędów pracy ankierów mają wynik negatywny, co świadczy o rzetelności uzyskanych informacji³.

Nasze pozytywne doświadczenia w zakresie posługiwania się tym typem wywiadu skłaniają do sformułowania ogólniejszych reguł postępowania badawczego. Określają one środki i czynności badawcze, które

² Określenie *nonscheduled standardized interview* można przetłumaczyć jako wywiad standaryzowany bez formularza. Bierze on pod uwagę głównie efekt wywiadu, tj. jednakowe informacje, w mniejszym stopniu sposób prowadzenia rozmowy. Z tego punktu widzenia omawiany wywiad jest wywiadem swobodnym. Chcąc zaakcentować dostatecznie silnie obydwa aspekty tego wywiadu, posługujemy się terminem „wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji”.

³ Metodologiczną analizę zgromadzonych w naszych badaniach materiałów przeprowadziła M. Sokołowska. Omówienie tej analizy znajdujemy w jej pracy magisterskiej: *Wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji i jego zastosowanie w badaniach na wsi*, przygotowanej pod kierunkiem prof. dra J. Lutyńskiego, maszynopis pracy znajduje się w Bibliotece Instytutu Socjologii UŁ.

należy stosować przy przygotowaniu i realizacji wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Przestrzeganie tych reguł jest, jak się wydaje, warunkiem koniecznym i zarazem wystarczającym jego powodzenia (tj. uzyskanie rzetelnych i ujednoliconych danych o każdym respondencie). Kierując się tymi regułami pracownicy Zakładu Metod i Technik Badań Społecznych UŁ przygotowali wywiad o sposobie udzielania odpowiedzi na pytanie kwestionariusza, tzw. wywiad o wywiadzie, który w praktyce badawczej okazał się w wysokim stopniu skuteczny⁴.

Celem artykułu jest: przedstawienie metodologicznej charakterystyki wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji (tzw. proponowanych reguł postępowania badawczego odnośnie do przygotowania i realizacji tego typu wywiadu) oraz rozważenie możliwości jego zastosowania w badaniach socjologicznych.

Realizacja drugiego celu wymaga prezentacji omawianego wywiadu na tle wywiadów innego rodzaju. W związku z tym przedstawimy tu proponowaną przez J. Lutyńskiego typologię wywiadów wg stopnia standaryzacji, w której uwzględniono interesujący nas rodzaj wywiadu.

METODOLOGICZNA CHARAKTERYSTYKA WYWIADU SWOBODNEGO ZE STANDARYZOWANĄ LISTĄ POSZUKIWANYCH INFORMACJI

Jak wynika z naszych doświadczeń, przygotowanie wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji polega na opracowaniu narzędzi służących do prowadzenia wywiadu i utrwalania jego rezultatów (tzw. zestandaryzowanej listy poszukiwanych informacji, ewentualnie także wzorów pytań do wywiadu i karty zapisu wywiadu) oraz odpowiednim przeszkoleniu ankierów.

Zestandaryzowana lista poszukiwanych informacji pełni podstawową rolę przy instruowaniu ankierów co do zakresu i charakteru poszukiwanych przez badacza informacji. Lista ta powinna spełniać trzy warunki, z których pierwszy odnosi się do tej listy jako całości, drugi i trzeci do pojedynczych poszukiwanych informacji.

1. Lista poszukiwanych informacji musi być zamknięta. Zobowiązuje to ankiera do zdobycia w przypadku każdego respondenta wszystkich tych i tylko tych informacji, które znajdują się na liście.

⁴ I. Przybyłowska, *Wywiad o wywiadzie jako metoda otrzymywania informacji o reakcji wewnętrznej respondenta na pytanie kwestionariusza*, w: *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, red. Z. Gostkowski, J. Lutyński, t. 5, Wrocław 1975.

2. Pojedyncza poszukiwana informacja powinna być przedstawiona w postaci rozłącznego i wyczerpującego zbioru alternatyw obejmującego wszelkie interesujące badacza wartości danej zmiennej. Uzyskanie informacji polega zatem na zaklasyfikowaniu konkretnego przypadku do odpowiedniej kategorii. Od strony formalno-logicznej mamy tu zawsze do czynienia z pytaniami zamkniętymi typu „czy” lub „który” o jednej alternatywie⁵.

3. Każda alternatywa danego zbioru musi być sformułowana w sposób jednoznaczny i konkretny.

Przygotowanie zestandaryzowanej listy poszukiwanych informacji wymaga dobrej orientacji w zakresie zjawisk będących przedmiotem badań, daleko lepszej niż w przypadku wywiadów kwestionariuszowych o niższym stopniu standaryzacji. Wiedzę taką można uzyskać m.in. przeprowadzając serię wywiadów swobodnych ukierunkowanych⁶. Listę poszukiwanych informacji należy bezwzględnie sprawdzić w terenie, przeprowadzając badania pilotażowe w zbliżonym środowisku⁷.

Ankieterzy powinni uzyskiwać informacje wg tej listy od wszystkich respondentów. Sposób otrzymywania tych informacji jest w tym typie wywiadu dowolny, zarówno co do formy pytań zadawanych respondentom (otwarte — zamknięte), brzmienia, jak i ich ilości oraz kolejności.

Badacz może również przygotować wzory pytań do respondentów. Wzory należy opracować w stosunku do pojedynczych poszukiwanych informacji. Ważne jest przygotowanie wielu wariantów pytań odnośnie do każdej z poszukiwanych informacji i sprawdzenie ich skuteczności w badaniach pilotażowych. Jeśli badacz nie jest w stanie spełnić tych warunków — a jest to szczególnie trudne, gdy obiektem badań jest zbiorowość silnie zróżnicowana pod względem poziomu wykształcenia i możliwości percepcyjno-werbalizacyjnych — powinien zrezygnować z przekazywania ankieterom wzorów pytań i zdać się całkowicie na ich inwencję. Wzory pytań do wywiadu pełnią szczególnie pożyteczną

⁵ T. Pawłowski, *Metodologiczne zagadnienia humanistyki*, Warszawa 1969, s. 80—85.

⁶ W naszych badaniach przeprowadzono około 30 wywiadów wstępnych, które można zaliczyć do wywiadów swobodnych ukierunkowanych (patrz tabela)

⁷ Badania takie przeprowadziliśmy na terenie gromady Świnice Warckie w pow. łęczyckim obejmując nimi 30 osób. Osobami zbierającymi wywiady (poza autorką) były ówczesne magistrantki Zakładu Metod i Technik Badań Społecznych UŁ, D. Konopka-Pajor i M. Sokołowska. Rezultaty tych badań omówione są w pracy magisterskiej D. Konopki-Pajor, *Kontynuacja nauki w szkołach szczebla ponadpodstawowego przez absolwentów wiejskich szkół podstawowych (na przykładzie wybranej gromady)*, opracowanej pod kierunkiem prof. dra J. Lutyńskiego; maszynopis pracy znajduje się w Bibliotece Instytutu Socjologii UŁ.

rolę w początkowej fazie badań, ponieważ ułatwiają mniej doświadczonym ankieterom start w pracy terenowej. Jeśli jednak w następnych wywiadach ankieterzy nie wykażą się własną inicjatywą w zakresie formułowania pytań, to wątpliwe jest, by otrzymane materiały zadowolily badacza⁸. Indywidualizacja sposobu otrzymywania informacji jest bowiem warunkiem podstawowym powodzenia tego typu wywiadu. Badacz powinien w związku z tym kontrolować, czy ona faktycznie występuje (kwestia ta omawiana jest szerzej w dalszych rozważaniach).

Badacz może podjąć różne decyzje w sprawie zapisu informacji uzyskanych w wywiadzie. Jeśli chce otrzymać zapis typu rejestrującego, to w tym wywiadzie możliwe jest to tylko przy zastosowaniu magnetofonu. Konieczność naturalizacji wywiadu ogranicza bowiem w poważnym stopniu możliwości dokładnego notowania wszystkich wypowiedzi respondenta. Trudno przypuszczać, by ankieter zapisujący prawie każde wypowiedziane przez respondenta zdanie mógł prowadzić z nim swobodną, niemal towarzyską rozmowę. Magnetofonowa rejestracja wywiadu umożliwi mu pełną koncentrację na rozmowie z respondentem. Na niektórych respondentów obecność magnetofonu może wpłynąć deprymująco i utrudniać prowadzenie wywiadu zwłaszcza w jego fazie początkowej. Jednak po kilku minutach rozmowy — na co wskazują nasze obserwacje — respondenci przestają zwracać uwagę na magnetofon i wypowiadają się bez skrępowania⁹.

Jeśli badaczowi nie zależy na zdobyciu materiałów ilustracyjnych, powinien raczej stosować zapis kategoryzujący¹⁰. Wymaga to przygotowania tzw. karty zapisu wywiadu, na którą przenosi się w postaci symboli literowych i liczbowych zestandaryzowaną listę poszukiwanych informacji. Utrwalenie informacji polega na zakreśleniu przez ankietera symbolu liczbowo-literowego odpowiadającego właściwej dla danego respondenta alternatywie. Karty należy wypełniać tuż po przeprowadzeniu wywiadu na podstawie dyskretnie prowadzonych przez ankietera notatek oraz jego pamięci. Jest to niemożliwe w trakcie wywiadu, ponieważ obecność drukowanego formularza może niekorzyst-

⁸ Powyższe dyrektywy formułujemy na podstawie doświadczeń zgromadzonych w trakcie wspomnianych badań metodologicznych, prowadzonych przez Zakład Metod i Technik Badań Społecznych UŁ.

⁹ Zapis magnetofonowy stosowany był do rejestracji wywiadu o wywiadzie. Z relacji ankieterów, których zobowiązano do obserwowania respondentów, oraz analizy nagrań wynika, iż obecność magnetofonu nie zakłócała w poważniejszym stopniu przebiegu wywiadu.

¹⁰ Skraca to fazę opracowania materiałów, ponieważ przy tym typie zapisu badacz otrzymuje informacje poklasyfikowane i zakodowane, a więc nadające się do obliczeń.

nie wpłynąć na atmosferę wywiadu i zaważyć na rzetelności uzyskanych informacji. Materiały utrwalone za pomocą zapisu kategoryzującego nadają się do obliczeń, co umożliwia szybkie otrzymanie wyników badań.

Przygotowanie ankietów do pracy w terenie jest trudne i czasochłonne. Szkoląc ankietów badacz musi pamiętać o tym, że powodzenie badań tego rodzaju w większym stopniu niż w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego zależy od właściwego motywowania, zdolności i uczciwości współpracowników. Przy tym typie wywiadu ankiet jest nie tylko bardziej lub mniej rzetelnym wykonawcą poleceń badacza, co ma miejsce w dobrze przygotowanych badaniach z użyciem wywiadu kwestionariuszowego. Wymaga się od niego intelektualnej aktywności, samokontroli i krytycyzmu wobec własnej pracy. On bowiem w toku wywiadu musi sformułować pytania, a także oceniać, czy otrzymał poszukiwaną informację oraz jaka jest jej wartość. W związku z tym tryb szkolenia ankietów powinien być szczegółowo przemyślany i starannie zrealizowany.

Z naszych doświadczeń wynika, że powodzenie w realizacji tego wywiadu osiąga się wtedy, gdy ankietcy są zaangażowani w badaniach zarówno od strony intelektualnej, jak i emocjonalnej. Pozyteczne wydaje się zatem włączenie ich do pracy już w fazie konceptualizacji badań i przygotowywania narzędzi badawczych. Należy przedyskutować z nimi cele, problematykę i metodę badań, zwracając uwagę na cechy specyficzne wywiadu ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Ankietów należy zaangażować do przeprowadzania wywiadów wstępnych, korzystając z ich uwag i doświadczeń przy formułowaniu listy poszukiwanych informacji i karty zapisu wywiadu.

Po opracowaniu narzędzi badawczych ankietów trzeba dokładnie przeszkolić do przeprowadzania wywiadów w badaniach właściwych. Muszą oni dobrze pamiętać listę poszukiwanych informacji, tak aby prowadzić wywiad bez posługiwania się pisemnym formularzem, gdyż jest to warunkiem swobodnego prowadzenia rozmowy z respondentem. Dużą rolę spełnić mogą przeprowadzone przez badacza w obecności ankietów wywiady pokazowe, które wykazują, że osiągnięcie pozytywnego rezultatu jest możliwe. Bardzo pomocne jest także odtwarzanie im z taśmy magnetofonowej zapisu wywiadów przeprowadzonych przez badacza z autentycznymi respondentami. Następnie można zaaranżować odtwarzanie ról ankietera i respondenta przez samych ankietów. Po tych demonstracjach należy zorganizować dyskusję ukierunkowaną na wskazanie błędów popełnionych w czasie tych wszystkich wywiadów. Każdy z ankietów powinien przeprowadzić kilka wywiadów próbnych z różnymi respondentami, które trzeba zarejestro-

wać na taśmie magnetofonowej. Wywiady te winno się w obecności wszystkich ankierów starannie przeanalizować, wracając nieraz wielokrotnie przy ich odtwarzaniu do poszczególnych fragmentów wywiadów.

Jeśli badacz chce stosować zapis typu kategoryzującego, musi przygotować ankierów do wypełnienia karty zapisu wywiadu. Każdy ankier powinien próbnie wypełnić kilka takich kart. Można do tego celu wykorzystać materiały z wywiadów próbnych (taśmy magnetofonowe). Oczywiście musi się to odbywać pod kontrolą badacza. Godne zalecenia jest także wzajemne kontrolowanie się ankierów podczas wypełniania kart zapisu wywiadu.

Tak pomyślane szkolenie ankierów musi trwać dość długo i nie może ograniczyć się do kilku zebrań. Praktyczne zapoznanie się ze sposobem badania jest w tym szkoleniu lepsze niż pisemna instrukcja, na której zazwyczaj bazuje szkolenie ankierów do przeprowadzania wywiadów kwestionariuszowych. Omawiając problemy przygotowania ankierów do przeprowadzenia wywiadu ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji, trzeba dodać, iż samo szkolenie częściowo powinno odbywać się w terenie, w którym będą przeprowadzane badania. Jest to istotne zwłaszcza wtedy, gdy ankierzy nie znają dobrze zbiorowości, którą będą badać. Poznanie tej zbiorowości stanowi w tym przypadku ważny element samego szkolenia.

Instruktaż ankierów nie może także ograniczyć się do etapu przed rozpoczęciem zbierania materiałów. Dla badań prowadzonych przy pomocy omawianej techniki istotne jest niebezpieczeństwo schematyzacji sposobu prowadzenia wywiadu. Niebezpieczeństwo takie przejawia się po przeprowadzeniu około 10 wywiadów. Zmęczeni już ankierzy przestają panować nad własnym postępowaniem, nie wczuwają się w sposób myślenia respondentów, nie indywidualizują sposobu prowadzenia wywiadu, działają — bez względu na skuteczność takiego postępowania — na zasadzie rutyny, jaką nabyli w toku poprzednich wywiadów. Schematyzacja powoduje, że wywiady tracą zalety wywiadu swobodnego. Ankierzy muszą zdawać sobie z tego sprawę i badacz powinien im o tym przypominać w trakcie badań. Nie wystarczy zresztą tylko przypomnienie i dodatkowy instruktaż. Najważniejszą rolę pełni tutaj bardzo istotna dla całości omawianego typu wywiadu samokontrola i krytycyzm ankiera w stosunku do swojej pracy. Ważne jest także, aby zapewnić taką organizację prac w terenie, by ankierzy, którym wydaje się, że wpadają w rutynę, mogli na pewien czas przerwać pracę.

Właściwa organizacja badań prowadzonych przy zastosowaniu wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji

posiada duże znaczenie metodologiczne. Z naszych doświadczeń wynika, iż zbieranie materiałów w terenie nie może odbywać się w pośpiechu. Ekipa badawcza powinna przez odpowiednio długi okres przebywać w terenie. Niewskazane jest, by ankieterzy przeprowadzali więcej niż 3 wywiady dziennie, jeżeli czas trwania każdego z nich zbliża się do 2 godzin, gdyż efektywność następnych jest znacznie mniejsza. Ze względu na występujące w tym typie wywiadu niebezpieczeństwo schematyzacji jego prowadzenia należy tak zorganizować tryb pracy w terenie, aby istniała możliwość wycofywania na pewien czas (2—3 dni) tych ankieterów, którzy stwierdzają u siebie rutynizację w prowadzeniu wywiadu. Z góry jednak należy liczyć się z tym, że poszczególni ankieterzy przeprowadzą różną ilość wywiadów. Przewyciężenie rutynizacji w sposobie prowadzenia rozmowy z respondentem nie zawsze jest możliwe. Zdarzają się ankieterzy, którym nie udaje się to nawet po trzydniowej przerwie w pracy terenowej.

Badacz i jego bezpośredni pomocnicy nie są w stanie kontrolować postępowania każdego ankietera, jeśli nie dysponują magnetofonową rejestracją wywiadów. Kontrola ta, nawet w przypadku magnetofonowej rejestracji wywiadów, nastęrcza tyle trudności typu technicznego (ograniczona ilość magnetofonów, ich awarie, czasochłonność przesłuchiwania wywiadów), że nie zawsze może być przeprowadzona w terenowej fazie badań. W tej sytuacji specjalnie dużą rolę metodologiczną z punktu widzenia wartości danych pełnią motywacje ankieterów, ich ukierunkowanie i siła. Jak wskazuje nasze doświadczenie, wywołanie i stymulowanie motywacji ankieterów ułatwia w znacznym stopniu obecność i uczestnictwo badacza w pracach terenowych. Jego osobisty przykład (powinien on występować również w roli ankietera), to, że ankieterzy wiedzą, iż zależy mu bardzo na otrzymaniu dobrych materiałów, może oddziaływać silniej niż strach przed szczegółową kontrolą czy obietnice wysokiej gratyfikacji finansowej. Ankieterzy powinni także stanowić grupę w sensie socjologicznym, która akceptuje przywództwo badacza znajdującego się wewnątrz grupy. Jest to wszystko łatwiejsze do osiągnięcia, gdy ankieterami są studenci, a więc osoby z nie zawsze ugruntowanymi nawykami dobrej pracy za określone wynagrodzenie czy w ramach obowiązków, wrażliwi natomiast na bodźce natury intelektualnej i emocjonalnej.

WYWIAD ZE STANDARYZOWANĄ LISTĄ POSZUKIWANYCH INFORMACJI A TYPY WYWIADÓW WG STOPNIA ICH STANDARYZACJI

Wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji jest jednym z typów, które można wyróżnić wg kryterium stan-

daryzacji, tj. stopnia ujednoczenia czynności i środków badawczych¹¹, stosowanych w kontaktach z różnymi respondentami. Biorąc pod uwagę to kryterium, J. Lutyński wyróżnia pięć typów wywiadu:

1. swobodny mało ukierunkowany,
2. swobodny ukierunkowany,
3. swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji,
4. kwestionariuszowy o mniejszym stopniu standaryzacji,
5. kwestionariuszowy o większym stopniu standaryzacji.

Stopień standaryzacji każdego z tych typów wywiadu rozpatruje się wg następujących wymiarów:

- rodzaj i zakres pytań badacza w stosunku do jednostek badania (zapotrzebowanie badacza na informację),
- przygotowanie pytań do respondenta,
- rodzaj pytań zadawanych respondentowi w wywiadzie,
- sposób zapisu odpowiedzi,
- inne zachowania prowadzącego wywiad (np. wstępna aranżacja wywiadu, stymulowanie respondentów do udzielania odpowiedzi, wyjaśnianie treści pytań itp.).

Typologię wywiadów J. Lutyński przedstawia w ujęciu tabelarycznym (patrz tabela), porządkując wyróżnione typy wg stopnia standaryzacji od najniższego (typ 1) do najwyższego (typ 5)¹².

W wywiadzie kwestionariuszowym o większym stopniu standaryzacji ankietę posługuje się z góry przygotowaną listą pytań do respondenta — tzw. kwestionariuszem wywiadu, który z reguły zawiera pytania zamknięte¹³. Ankieter zobowiązany jest zadać je bez żadnych uzupełnień i w określonym porządku wszystkim badanym. Zapis uzyskanej odpowiedzi na te pytania jest kategoryzujący¹⁴ i polega na jej zaklasyfikowaniu do przewidzianych w pytaniu wariantów. Kształt kwestionariusza i przebieg wywiadu są rezultatem zapotrzebowania badacza na informacje, które określone jest w sposób dokładny już na etapie konceptualizacji badań (dotyczy zagadnień szczegółowych, ma formę pytań zamkniętych) i musi być zrealizowane w całości w każdym wywiadzie. Zaprogramowane jest również postępowanie ankietera

¹¹ J. Lutyński, *Ankieta i jej rodzaje na tle podziału technik otrzymywania materiałów*, w: *Analizy i próby...*, red. Z. Gostkowski, J. Lutyński, t. 2. Wrocław 1968, s. 24—28.

¹² J. Lutyński, *Uwagi na temat typologii wywiadów*, 1974, maszynopis.

¹³ Omówienie podziału pytań na zamknięte i otwarte znajdujemy w artykule J. Lutyńskiego, *Analiza procesu otrzymywania informacji w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*, w: *Analizy i próby...*, red. Z. Gostkowski, J. Lutyński, t. 4, Wrocław 1972, s. 39—44.

¹⁴ Rodzaje zapisu odpowiedzi respondentów przedstawia Lutyński w artykule *Analiza procesu...*, s. 58—59.

Typy wywiadów wg stopnia ich standaryzacji

Wymiary standaryzacji	1. Wywiad swobodny mało ukierunkowany (nieustrukturalizowany)	2. Wywiad swobodny ukierunkowany (ustrukturalizowany)	3. Wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji	4. Wywiad kwestionariuszowy o mniejszym stopniu standaryzacji	5. Wywiad kwestionariuszowy o większym stopniu standaryzacji
Rodzaj i zakres pytań badacza w stosunku do jednostek badania	dotyczą zagadnień ogólnych, mają formę pytań otwartych (plan tematów do wywiadu); nie muszą być rozstrzygnięte w przypadku każdej jednostki badania	dotyczą zagadnień szczegółowych, mają formy pytań zamkniętych (dyspozycje do wywiadu); nie muszą być rozstrzygnięte w przypadku każdej jednostki badania	dotyczą zagadnień szczegółowych, mają formy pytań zamkniętych już na etapie konceptualizacji badań („zestandaryzowana lista poszukiwanych informacji”); muszą być rozstrzygnięte w przypadku każdej jednostki badania	dotyczą zagadnień szczegółowych, mają formy pytań zamkniętych, przynajmniej na etapie opracowania badań; muszą być rozstrzygnięte w przypadku każdej jednostki badania	dotyczą zagadnień szczegółowych, mają formy pytań zamkniętych już na etapie konceptualizacji badań; muszą być rozstrzygnięte w przypadku każdej jednostki badania
Przygotowanie pytań do respondentów	brak listy przygotowanych pytań, ewentualnie przygotowane są wzory pytań	brak listy przygotowanych pytań, ewentualnie przygotowane są wzory pytań	brak listy przygotowanych pytań, ewentualnie przygotowane są wzory pytań	przygotowana lista pytań (tzw. kwestionariusz wywiadu); relatywnie dużo pytań otwartych	przygotowana lista pytań (tzw. kwestionariusz wywiadu). Pytania są z reguły pytaniami zamkniętymi
Rodzaje pytań zadawanych respondentowi	pytania ogólne (bodźce składające do dłuższej wypowiedzi), mało pytań, zindywidualizowane ze względu na respondenta	pytania szczegółowe, najczęściej otwarte, dużo pytań, zindywidualizowane ze względu na respondenta	pytania szczegółowe, otwarte lub zamknięte, dużo pytań, zindywidualizowane ze względu na respondenta	pytania zadawane wg listy; możliwość ich uzupełnienia przez ankietę („dopytywanie”)	pytania zadawane wg listy bez możliwości ich uzupełnienia
Sposób zapisu odpowiedzi	rejestrujący	rejestrujący	rejestrujący lub kategoryzujący	zwykle częściowo rejestrujący częściowo kategoryzujący	kategoryzujący
Inne zachowania prowadzącego wywiad	zachowania prowadzącego wywiad silnie zindywidualizowane ze względu na respondenta	zachowania prowadzącego wywiad silnie zindywidualizowane ze względu na respondenta	zachowania prowadzącego wywiad silnie zindywidualizowane ze względu na respondenta	zachowania prowadzącego wywiad standaryzowane w stopniu pośrednim	zachowania prowadzącego wywiad standaryzowane w silnym stopniu

w zakresie wstępnej aranżacji wywiadu i sposobów dodatkowego bodźcowania respondenta do udzielania odpowiedzi na pytania kwestionariusza.

S. Nowak nazywa omówiony typ wywiadu wywiadem ankietowym, biorąc pod uwagę wysoki stopień samoczynności narzędzia badawczego (kwestionariusza wywiadu), którego zastosowanie sprowadza w zasadzie rolę ankietera do wiernego odczytania pytań i zapisania uzyskanych odpowiedzi¹⁵. Zbliżony typ wywiadu omawiają w swoim podręczniku R. Pinto i M. Grawitz, nazywając go wywiadem o pytaniach zamkniętych¹⁶.

Wywiad kwestionariuszowy o mniejszym stopniu standaryzacji (typ 4) prowadzony jest na podstawie kwestionariusza, który odzwierciedla zapotrzebowanie badacza na informację. Zapotrzebowanie to w trakcie konceptualizacji badań jest w tym typie wywiadu dość często określone mniej dokładnie niż w typie 5. Powoduje to, iż kwestionariusz zawiera relatywnie dużo pytań otwartych. Konieczność późniejszej klasyfikacji i kodyfikacji uzyskanych informacji — w fazie opracowania pytania badacza mają zawsze postać zamkniętą — wymaga od ankietera aktywności zarówno w zakresie udzielania respondentom wyjaśnień odnośnie do treści pytań, jak i precyzowania sensu ich odpowiedzi na te pytania („dopytywanie”, „sondowanie”). Osoba prowadząca wywiad musi w związku z tym zadawać pewną ilość pytań dodatkowych, nie przewidzianych kwestionariuszem wywiadu. Zapis uzyskanych odpowiedzi może być w stosunku do różnych pytań rejestrujący lub kategoryzujący; z reguły jednak większość odpowiedzi zapisuje się w postaci skategoryzowanej. W tym typie wywiadu w pewnym tylko stopniu osiąga się standaryzację tzw. innych zachowań ankietera (tj. wykraczających poza odczytywanie pytań z kwestionariusza i zapis odpowiedzi na te pytania) głównie ze względu na trudność ich antycypowania w stosunku do poszczególnych pytań kwestionariusza. Zazwyczaj formułuje się tylko ogólnie zasady udzielania dodatkowych wyjaśnień co do treści pytań oraz zasady tzw. dopytywania. Nie zawsze prowadzi to do dostatecznego ujednoczenia odnośnych zachowań osób prowadzących wywiad.

Podobny do omówionego ostatnio typu wywiadu wymieniony jest w cytowanej już pracy R. Pinto i M. Grawitz pod nazwą wywiadu o pytaniach otwartych¹⁷.

¹⁵ *Metody badań socjologicznych*, red. S. Nowak, Warszawa 1965, s. 67.

¹⁶ R. Pinto, M. Grawitz, *Methodes des Sciences Sociales*, t. 2, Dalloz 1964, s. 608.

¹⁷ *Ibidem*, s. 607.

W wywiadach swobodnych (typy 1, 2, 3) prowadzący wywiad pracuje bez ustalonej z góry listy pytań do respondentów. W wywiadzie swobodnym ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji (typ 3) zapotrzebowanie badacza na informację jest dokładnie i ostatecznie określone już na etapie konceptualizacji badań. Pytania badacza dotyczą zagadnień szczegółowych, mają formę pytań zamkniętych, a ich rozstrzygnięcie konieczne jest w przypadku każdego badanego. Ankieter jest dokładnie poinstruowany co do zakresu i rodzaju informacji, jakie ma uzyskać od każdego respondenta. W tym celu badacz dostarcza mu tzw. zestandaryzowaną listę poszukiwanych informacji. Nie dysponując kwestionariuszem (co najwyżej wzorami pytań związanymi z poszczególnymi poszukiwanymi informacjami) ma dużą swobodę w zakresie formułowania pytań do respondenta. W celu zdobycia potrzebnych informacji może zadawać zarówno pytanie otwarte, jak i zamknięte, o różnym stopniu szczegółowości, różnej treści i brzmieniu; w kolejnych wywiadach pytań tych może być mniej lub więcej, różna może być kolejność ich zadawania itp. — zależy to wszystko od przebiegu rozmowy, głównie zaś cech i możliwości respondenta. Wywiad ma przebieg niesformalizowany i pod wieloma względami przypomina rozmowę towarzyską. Zapis uzyskanych informacji może być zarówno kategoryzujący, jak i rejestrujący.

Prowadzącemu wywiad swobodny ukierunkowany (typ 2) badacz dostarcza tzw. dyspozycje do wywiadu, które są wykazem jego potrzeb informacyjnych. Potrzeby te określone są raczej ogólnie. Pytania badacza odnoszą się wprawdzie najczęściej do zagadnień szczegółowych, ale mają formy pytań otwartych. Nie wymaga się rozstrzygnięcia wszystkich pytań badacza w każdym wywiadzie. Prowadzący wywiad ma dużą swobodę w zakresie formułowania pytań. Niekiedy przygotowuje się wzory pytań o poszczególne zagadnienia, ale osoba prowadząca wywiad może z nich nie korzystać, jeśli uzna, iż nie dają one spodziewanych rezultatów. Musi natomiast postępować tak, by tok wywiadu (kolejność zadawania pytań) oraz treść i język poszczególnych pytań dostosować do cech i możliwości respondenta. Niemniej, charakterystyczne dla omawianego typu wywiadu jest kierowanie dużej ilości pytań odnośnie do kwestii szczegółowych w formie różnego rodzaju pytań otwartych¹⁸. Zapis uzyskanych informacji jest w każdym przypadku rejestrujący.

W innej sytuacji niż w wywiadach typu 2 i 3 znajduje się osoba prowadząca wywiad mało ukierunkowany. Dysponuje ona jedynie ogólnym „planem zagadnień”, wokół których powinna się koncentrować

¹⁸ Rodzaje pytań otwartych omawia Lutyński w artykule: *Analizy procesu...*, s. 44—46.

rozmowa z respondentem. Zapotrzebowanie badacza na informacje określone jest w sposób ogólnikowy (dotyczy zagadnień ogólnych, ma formę pytań otwartych) i nie musi być zrealizowane w całości w każdym wywiadzie. Prowadzący wywiad ustala, o których spośród interesujących badacza zagadnień respondent może mówić w sposób rzeczowy oraz wyczerpujący i podporządkowuje rozmowę tym właśnie problemom. W konsekwencji respondentowi zadaje się zazwyczaj kilkanaście takich pytań, które mogą go skłonić do dłuższych wielowątkowych wypowiedzi. Są to z reguły tzw. pytania otwarte żądające narracji¹⁹. Zapis uzyskanych informacji jest rejestrujący.

Omówiona typologia wg stopnia ich standaryzacji może być odniesiona do klasyfikacji technik wywiadu socjologicznego, przedstawionej w artykule J. Lutyńskiego *Ankieta i jej rodzaje na tle podziału technik otrzymywania materiałów*. J. Lutyński, biorąc pod uwagę „fakt posługiwania się lub nieposługiwania się w badaniach pisemnymi formularzami, które ujednociają w znacznym stopniu czynności i środki stosowane w każdej sytuacji badawczej”, podzielił techniki wywiadu na dwie grupy: wywiadu standaryzowanego oraz wywiadu niestandaryzowanego²⁰. Należy tu wyjaśnić, iż ujednocianie stosowanych w kontaktach z różnymi respondentami czynności i środków badawczych nie jest celem samym w sobie. Ma ono prowadzić do ujednoczenia informacji zawartych w otrzymanych materiałach, które jest niezbędne dla ich ilościowego opracowania.

Zgodnie z powyższym do technik wywiadu niestandaryzowanego niewątpliwie zaliczyć można wywiady swobodne mało ukierunkowane (ponieważ osoby prowadzące te wywiady nie posługują się z góry przygotowaną listą pytań do respondenta, a uzyskane w efekcie tych rozmów materiały są mało porównywalne), natomiast do technik wywiadu standaryzowanego wywiady kwestionariuszowe zarówno o większym, jak i mniejszym stopniu standaryzacji (ze względu na posługiwanie się przy prowadzeniu tych wywiadów kwestionariuszem oraz wysoki stopień porównywalności uzyskanych materiałów). Istotna trudność pojawia się, gdy chcemy w tej klasyfikacji umieścić wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Formularz z pytaniami do respondentów w tym typie wywiadu nie bywa stosowany, zaś uzyskane materiały są w wysokim stopniu ujednoczone, co umożliwia ilościowe ich opracowanie. Jednoznaczne zaliczenie wywiadu ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji do technik wywiadu standaryzowanego lub niestandaryzowanego nie jest możliwe, ponieważ

¹⁹ *Ibidem*, s. 38.

²⁰ Lutyński, *Ankieta i jej rodzaje...*

powyższa klasyfikacja obejmuje skrajne ze względu na stopień ich standaryzacji typy wywiadu (tj. wywiady o relatywnie wysokim i relatywnie niskim stopniu standaryzacji).

MOŻLIWOŚCI ZASTOSOWANIA W BADANIACH SOCJOLOGICZNYCH WYWIADU SWOBODNEGO ZE STANDARYZOWANĄ LISTĄ POSZUKIWANYCH INFORMACJI

Wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji stosowany był z pełną świadomością metodologiczną zaledwie w kilku badaniach socjologicznych realizowanych w naszym kraju²¹. W znacznej jednak części badań prowadzonych z użyciem wywiadu kwestionariuszowego rzeczywisty przebieg wywiadu, w pewnych jego partiach, zbliżony był w silnym stopniu do prezentowanego tu typu wywiadu. Uwaga ta dotyczy badań, w których kwestionariusz zawierał dużą ilość tablic. W „główce” i w „boczku” tablic określone były z reguły, w sposób mniej lub bardziej dokładny, pojedyncze poszukiwane informacje. Ich uzyskanie wymagało więc od ankierów aktywności w zakresie formułowania pytań do respondentów. Niekiedy tylko wzory pytań zamieszczane były w pisemnej instrukcji do ankierów. Typowym przykładem takich badań są spisy powszechne i rolne.

Ten typ wywiadu zbliżony jest w znacznym stopniu do wywiadu etnograficznego, który prowadzi się na podstawie tzw. kwestionariusza badań będącego listą pytań, które stawia sobie badacz, a więc uszczegółowieniem problemów badawczych. Sposób uzyskiwania informacji jest w wywiadzie etnograficznym bardzo zróżnicowany i zależny zarówno od cech badanych, jak i sytuacji badawczej²².

Reasumując dotychczasowe rozważania, chcemy podzielić się własną opinią na temat możliwości wykorzystania w badaniach socjologicznych wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Wydaje się nam, iż wywiad ten znajduje zastosowanie w badaniach, których celem jest statystyczna weryfikacja hipotez i w których posługiwanie się wywiadem kwestionariuszowym (1 lub 2 typu) jest znacznie utrudnione lub wręcz niemożliwe. Odnosi się to głównie do czterech sytuacji.

²¹ Poza wspomnianymi już badaniami mamy tu na myśli badania metodologiczne A. P. Wejlana nt. ekspertów informatorów w badaniach socjologicznych, w których autor posłużył się analogicznym typem wywiadów.

²² Uwagi niniejsze formułuje się na podstawie analizy kwestionariusza badań zamieszczonego w pracy K. Zawistowicz-Adamskiej, *Spółeczność wiejska*, Łódź 1948, s. 185—195.

1. Gdy przedmiotem badania są zjawiska złożone i wielowymiarowe, których teoretyczny obraz badacz potrafi skonstruować (np. aspiracje, postawy, motywacje itp.), a próby dotarcia do tych zjawisk poprzez pytania kwestionariusza prowadzą do kreowania rzeczywistości;

2. Gdy problematyka badań jest drażliwa, a jej złagodzenie lub ominięcie możliwe jest tylko przy założeniu dużej elastyczności w prowadzeniu wywiadu;

3. Gdy bada się zbiorowości wewnętrznie zróżnicowane (pod względem poziomu inteligencji, wykształcenia, możliwości percepcyjno-werbalizacyjnych), co uniemożliwia sformułowanie identycznych pytań, które skuteczne będą w przypadku wszystkich respondentów;

4. Gdy bada się populacje błędnie identyfikujące cele wywiadów prowadzonych na podstawie drukowanych formularzy, co może zawazić na rzetelności uzyskanych w ten sposób informacji.

Oczywiście należy pamiętać o tym, by fragmenty rzeczywistości badane tą techniką spełniały ogólne wymogi przyjęte dla technik zmierzających do otrzymania zestandaryzowanych informacji.

Prezentowany tu typ wywiadu nie może być jednak masowo stosowany, ponieważ stawia ankieterom zbyt wysokie wymagania. Żąda się od nich wysokiej sprawności w prowadzeniu wywiadu swobodnego, zaangażowania emocjonalno-poznawczego, samokontroli i krytycyzmu w stosunku do własnej pracy. To z kolei wymaga odpowiedniej organizacji badań, m. in. osobistego uczestnictwa badacza w zbieraniu materiałów. Taki typ organizacji procesu badawczego posiada niewątpliwie dodatnie strony. Trzeba jednak zauważyć, że utrudnia on wprowadzenie bardziej sformalizowanych sposobów kontroli, możliwych do zastosowania w przypadku badań masowych z użyciem wywiadu kwestionariuszowego. W opisanej sytuacji badacz musi zaufać sprawności intelektualnej i uczciwości badawczej ankieterów, czyniąc jednocześnie wszystko, by wzbudzić w nich pożądane motywacje oraz wysoki stopień autokrytycyzmu, co stanowi konieczny element ich postawy wobec własnej pracy w terenie.